

Langs de stapsteen sterven

De monoliet als funeraire metafoor

Crosscultureel gebeurt de markering van een graf heel frequent met een sobere stenen plaat of een monoliet, vaak gepersonaliseerd door enkele verbale of picturale inscripties.

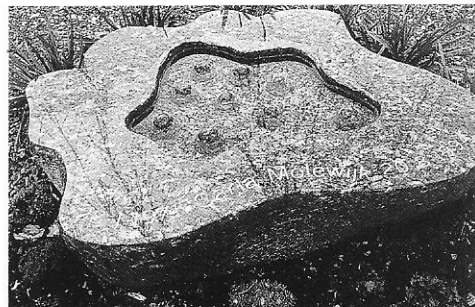
Op verzoek van haar tachtigjarige moeder heeft de Nederlandse kunstenares Nicole Martinot in 1994 een vrij ludiek grafmonument gemaakt. Het ontwerp is een lichtgekantelde kruiwagen afgedekt met een hardstenen plaat waarop de verzen gegraveerd zijn: 'Weer / in de herfstwind / de rode bloemen / zij is dood / die ze wou plukken'. Boven deze tekst zijn enkele loden rozen aangebracht en de handvaten van de kruiwagen zijn in brons, verguld met een afdruk van haar moeders handen. Dit speelse element doorbreekt even de *gravitas*-gedachte van de dood en voert een optimistische toets in. Ook in een ander grafontwerp van Martinot vinden we een speels motief. Het design *In het licht van de wolken* (1995) is een bijzonder sobere granieten schaal waarin enkele steentjes in het water liggen: op de rand van de kom staat de naam van de overledene gegraveerd en in het oppervlak weerspiegelen zich de wolken zoals de titel suggereert. Een ander ludiek concept draagt de naam *Carpe Diem* (1995) en bestaat uit twee paletvor-

Nicole Martinot, Weer (1994)

mige plaatjes boven elkaar. Op de onderste plaat staat de naam van de overledene en in de bovenste schijf zijn de woorden 'carpe diem' uitgezaagd: het wisselende zonlicht schijnt doorheen die letters en werpt deze epicuristische boodschap in een constante beweging op de naamplaat. Over dit spel met stenen, licht en water zegt de kunstenares zelf: 'Naast diverse steensoorten, koper en glas, gebruik ik de elementen licht en water in mijn beelden. Op elk moment van de dag, in elk seizoen toont het beeld zich daardoor anders. Als de zon schijnt spelen de woorden 'carpe diem' over de naam van de overledene. Wanneer het regent vult het bassin zich met water. Schijnt de zon, dan verdamppt het water en komen de lichtpunten boven.'

Ook in het werk van andere Nederlandse grafontwerpers komt het speelsgedurfde element soms op de voorgrond. Voor een kindergraf creëerden Marjo Többen en Ronald Medema in 1996 een minimalistisch werk met de sobere titel *Herinnering aan Niels*. Het ontwerp bestond uit een kleurrijke kinderbal gelegen op grind en afgeschermd door een vierkant metalen hekwerk. Maar Baanders ontwierp in 1994 een bijzonder eenvoudige, maar ook heel kleurige 'stapsteen': op een betonnen basis van amper 80 bij 60 cm schiep hij een inlegwerk van bruinrode, gele en blauwe keramische puzzelstukken. Baanders' werk vol kleur en licht, met veel keramiek en geschaarde leisteen benadrukt niet zozeer het einde van het leven, maar suggereert veel eerder het voortleven van de afgestorvene. Even luchtig is het werk van Henny van der Meer: in grensverleggende composities van gelaste streepjes staal schept hij een lijnenspel dat uitmondt in een soort mand, een doorkijkbol of een transparante koepel. Ronduit bizar wordt het funerair thema uitgewerkt door kunstenaars als F. Gribling of F. Starik. Gribling ontwerpt een 'installatie' bestaande uit een stoel, een ronde tafel met daarop een bord en een glas en biedt dit aan als een grafmonument onder de titel *Et in Arcadia Ego* (1995). Starik komt op het idee om bij de begrafenis vier kleine piketpaaltjes (eventueel geïllustreerd met fotomateriaal van de overledene) door de nabe-

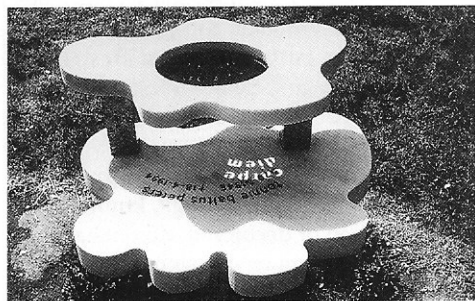

Nicole Martinot, In het licht van de wolken (1995)

staanden in de grond te laten hameren.

Deze recente initiatieven zijn misschien gedurfd, verrassend en verfrissend, maar het begraven van een verwante of een vriend is in wezen té ernstig en té doorleefd om een extreme marge van spelelementen toe te laten. Bovendien is het begrafenisritueel bijzonder sterk gecanoniseerd binnen de verscheidene etnische en sociale tradities, zodat scherpe of abrupte zwenkingen in deze cultuurpatronen weinig plausibel zijn. Binnen alle cultuursystemen is een begrafenisgebeuren steeds gekoppeld aan consoliderende factoren zoals sociale status, overgeleverde religies en gewoonten, zodat een radicaal innoverende tendens moeilijk ingang kan vinden. Crosscultureel gebeurt de markering van een graf bovendien heel frequent met een sobere stenen plaat of een monoliet, vaak gepersonaliseerd door enkele verbale of picturale inscripties. Griekse stèles, Keltische dolmens, Maya-monolieten, eenvoudige

Nicole Martinot, Carpe Diem (1995)

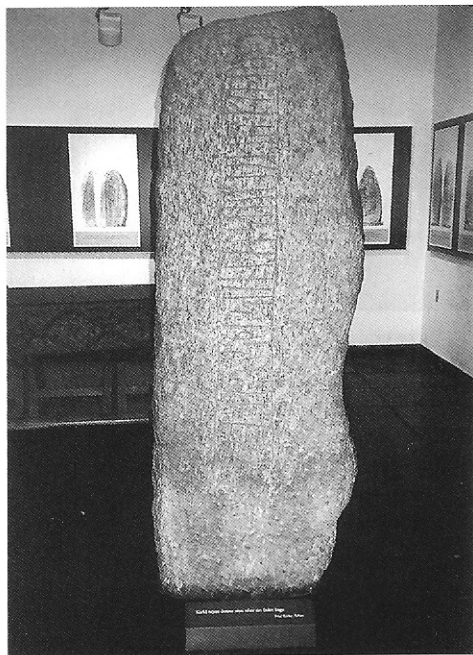
zwerfstenen, neogotische kruisen, sobere rechtopstaande naamplaten op het gras van een Amerikaanse begraafplaats of geüniformiseerde grafzerken zijn courante grafaanduidingen die illustreren dat de monoliet als het ware een funeraire metafoor geworden is in onze cultuurgeschiedenis.

Ook inscripties op deze stenen hebben hierbij een fundamenteel semantische waarde. Inscripties op een grafsteen houden steeds verband met de wens om de begravene persoon te identificeren, te indivi-

veerde lettervormen en de aangebrachte decoratieve motieven.

Ook de typografie van de gebeitelde tekst is van artistiek belang. In een modern design zoals *Stèle voor Quinten* (1994) van Nicole Martinot bijvoorbeeld is de naam van de overledene verticaal over de hele lengte van de rechter steunpoot aangebracht: zo wordt deze steen stijlvol en bijzonder discreet gepersonaliseerd. De Romeinse kapitalen die de Brugse schriftbeeldhouwer Pieter-Hein Boudens op de

Mark Delrue in zijn reflectief artikel nagaat hoe het moderne grafontwerp vanuit een interne christelijke bezieling toch intens én bijzonder vernieuwend kan zijn. Robert Nouwen en Jean Luc Meulemeester schetsen in een dubbel luik de grote lijnen van de geschiedenis van het westerse grafmonument. In de bijdrage over de grafcultuur tijdens de Gallo-Romeinse tijd wordt specifiek gefocust op het belang van de grafstèles die met hun rijkversierde scènes uit het dagelijks leven en met hun vele antieke op-

dualiseren, te herdenken en te vereren. Deze epigrafie heeft vaak een dubbele dimensie: men wil de naam en de faam van de overledene voor het aardse nageslacht bewaren en via de oproep tot een gebed tevens blijvend toevertrouwen aan het eeuwig leven. Allerlei wereldse symbolen (beroepskentekens, heraldische emblemen, de *tria nomina* bij de Romeinen e.a.) projecteren in het grafmonument de sociale status van de dode en verraden de zelfverheerlijking van een bepaalde sociale klasse. Diverse religieuze symbolen daarentegen (de apocalyptische letters alfa en omega, het Christusmonogram, de vis, het kruis) suggereren een spirituele eeuwigheidsdimensie en zien de dood als de *dies natalis* van het echte leven. Terzelfder tijd wendt men soms allerlei symbolen aan die de vergankelijkheid van het aardse leven illustreren: de afgebroken zuil, de zeis, de zandloper, de asurn. Deze drie groepen picturale attributen zijn elementen die het eigenlijke grafopschrift, inclusief een eventueel grafgedicht of mogelijke grafspreek, kunnen ondersteunen of decoreren. Zo ontstaan ook op sarcophagen en grafstenen een semiotische spanning tussen de gekapte of gegra-

De staande monoliet met magisch-religieuze inscripties is een constante metafoor in de funeraire kunst. 1. Dolmen met Oudgermaanse runeninscripties, Moesgaard, Højbjerg, Denemarken. 2. Basrelief op Meso-Amerikaanse stèle, Mexico. 3. King Doniert's Stone, Bodmin Moor, Cornwall, U.K. [Foto's: J.V.]

kleine monolieten van zijn kindergraven gebruikt, zijn prominenter op het leesvlak aanwezig. Aspecten als spatiëring, schrijflijn en algemene inkadering zijn hierbij structurende elementen. De wisselende lichtinval geeft ook hier een bijkomende, warme schakering aan de opvallend strakke ontwerpen.

Deze twee fundamentele componenten van het grafmonument (de monoliet en de inscriptie) hebben doorheen verschillende cultuurhistorische fasen en vanuit diverse invalshoeken steeds wisselende accenten meegekregen. In de christelijke traditie is de opstaande steen vaak uitgewerkt in een symbolische kruisvorm. De laatste decennia echter is deze christelijke vormtotaal aan erosie onderhevig, zodat

schriften hulde brachten aan de geromaneerde elite uit onze gewesten. In het tweede luik van dit overzicht behandelt Jean Luc Meulemeester enkele hoogtepunten van de latere historische grafcultuur.

De inscripties op monolieten en monumenten kregen soms ook een literaire meerwaarde wanneer men in een lovend gedicht de overledene bezong. In een afzonderlijk hoofdstuk staan we dan ook stil bij een opmerkelijk en toch verwaarloosd genre uit de literatuur. De 'ars poëtica' van het epitaaf of grafgedicht heeft vanuit de mediterrane beschaving ook in ons middeleeuws en renaissancestisch erfgoed duidelijk nagewerkt. Marleen Struye en Jan Esther brengen, vanuit hun betrokkenheid bij de zorg voor het Brugse funeraire erf-

Amerikaanse begraafplaatsen zijn gekenmerkt door hun soberheid: eenvoudige monolieten ingeplant in gras. Begraafplaats van Amherst, Massachusetts waar de dichteres Emily Dickinson begraven ligt. [Foto: J.V.]

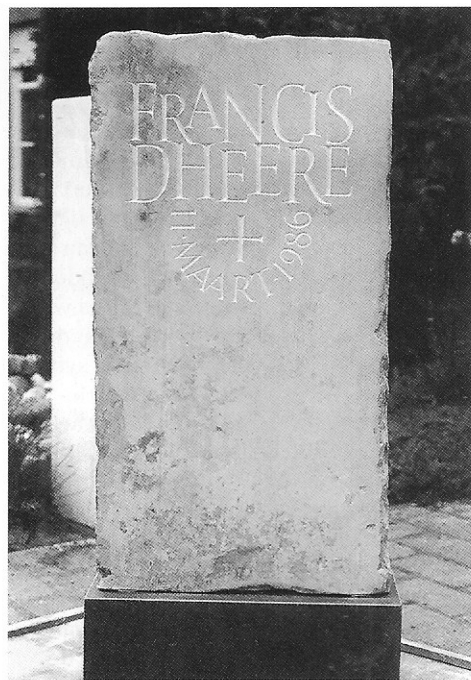
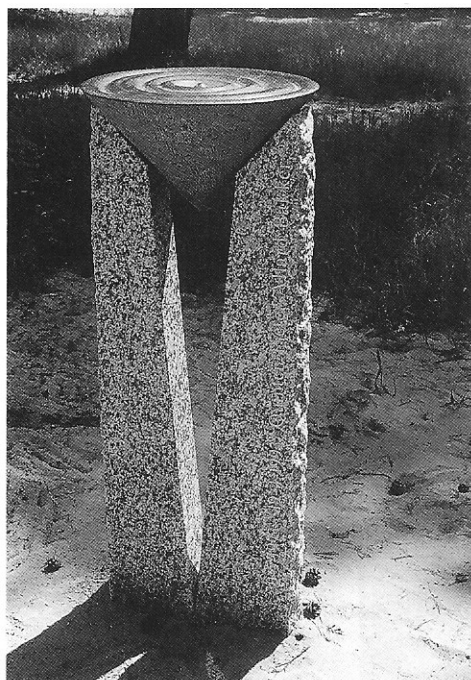
goed, een boeiend verslag van de restauratie van een aantal 19de-eeuwse graven op de Begraafplaats Steenbrugge in Assebroek-Brugge. Een opvallende variant op het monolietthema is het laatclassicistische grafteken in een ranke spiraalvorm uit 1854 dat in 1997 gerestaureerd werd en dat ze uitgebreid beschrijven. En als architect gaat Marc Dubois op zoek naar enkele hedendaagse facetten van de moderne begraafplaatsen en hun integratie in de landschapelijke context. Hierbij neemt hij dus het spanningsveld tussen de stad en het landschap als invalshoek. Als testcase staat hij vooral stil bij de nieuwe begraafsite in Kortrijk. Bernardo Secchi's ontwerp voor een nieuwe begraafplaats op Hoog Kortrijk is hierbij immers normdoorbrekend.

Om de gesneuvelden van beide wereldoorlogen te herdenken werden in alle Vlaamse gemeenten en steden afschuwelijke gedenktekens opgericht. Deze ontwerpen hebben veelal niet de minste artistieke waarde en versterken onze reputatie van 'lelijkste land ter wereld'. Deze ongeïnspireerde producten houden in het beste geval het midden tussen de pronkerige bombast van een weggedeedsterd heroïsme en de logge profilering van mislukte sovjetkunst. Gelukkig toch hebben getalenteerde kunstenaars af en toe hun inspiratie en vakmanschap ten dienste gesteld van de funeraire kunst. Vooral in het buitenland hebben gerenommeerde kunstenaars opvallende werken gecreëerd die necropolen en kerkhoven tot belangwekkende kunstsites maken. Op het Cimetière Montparnasse in Parijs is werk te vinden van o.a. Hans Arp, Constantin Brancusi, Hector Guimard en Niki de Saint-Phalle. Het Cimetière du Père Lachaise in Parijs is eveneens een exclusieve staalkaart van artistieke realisaties. En moderne kunstenaars even verscheiden als Käthe Kollwitz, Jacob Epstein, Victor Horta, Paul Klee, Le Corbusier, Ludwig Mies van der Rohe, Auguste Rodin, Henry Van de Velde en Ossip Zadkine hebben hun talent aangewend bij de creatie van bepaalde grafmonumenten. Dichter bij huis is er het Gentse Campo Santo, de kerkhoven van

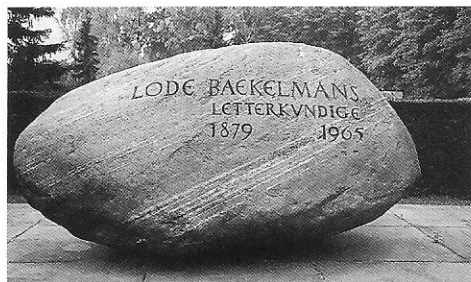
Laken en Elsene en het Antwerpse Schoonselhof. Op deze laatste begraafplaats werden o.a. ontwerpen van Oscar Jespers gerealiseerd. Precies over één van deze projecten handelt Jean-Emiel Driessens in een benadering die terzelfder tijd exemplarisch en vernieuwend is.

Voor de Vlaamse dichter Jotie T'Hooft was de dood niet meer dan een stapsteen naar een wereld vol licht waarin hij rein en vrij van bederven wilde verschijnen. Dit aantrekkelijke doodsbeeld wordt

weliswaar niet door iedereen gedeeld, maar de 'stapsteen sterven' is in zijn eenvoudige vorm van gepersonaliseerde monoliet een bijzonder sterke funeraire metafoor geworden binnen onze leefwereld. Dit nummer over *Funeraire Kunst* dat we u hier mogen voorstellen, plaatst deze constant terugkerende componenten in een ruimer perspectief. De diversiteit van medewerkers, de verrassende invalshoeken en de overvloed van ongepubliceerd materiaal staan ongetwijfeld garant voor een boeiende leeservaring.

Moderne ontwerpen waarbij de typografie en de kalligrafie belangrijk zijn bij het personaliseren van de steen. 1. Nicole Martinot, Stèle voor Quinten (1994) met discrete aanbrengring van de naam op de rechter steunpoot [Foto: kunstenaar] 2. Schriftbeeldhouwer P.H. Boudens gebruikt bij voorkeur Romeinse kapitalen [Foto: kunstenaar]

Als correctie op de tendens om imposante tomben, grootse sarcofagen, classicistische grafkapellen of tempeltjes als statussymbolen neer te zetten, grijpt men vaak terug naar de sobere monoliet. 1. Platte naamsteen op de graven van J.F. Kennedy en J. Bouvier Kennedy Onassis, Arlington Cemetery, Washington D.C. [Foto: J.V.] 2. Amethist en brons, kunstwerk van Marjo Többen en Ronald Medema, 1996, 140 cm [Foto: J. Stoel, Stichting Memento Gedenkbeelden]. 3. Zwerfkei op graf van Lode Baekelmans, Schoonselhof, Antwerpen, Erepark N. [Foto: J.V.]